

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті

**Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева**

**АҚЖАН МАШАНИ атындағы
БАЗАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ**

**көрнекті ғалым, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы,
профессор Д.К. Кішібековтың 90-жылдығына арналған**

2015 жылғы желтоқсанның 15 күні өткізілетін

«ҚАЗАҚ ӨРКЕНИТІ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ»

атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-теоретической конференции:

**«КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ,
БУДУЩЕЕ» посвящается 90 –летию юбилея академика НАН РК, доктору**

**философских наук, профессору Казахского национального
исследовательского технического университета университета**

имени К.И.Сатпаева

15 желтоқсан 2015 ж. Алматы, Қазақстан

Алматы, Казахстан 15 декабря 2015 г.

УДК

Қазақ өркениті: өткені, бүгiнi, болашағы - Казахская цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы (15 желтоқсан 2015 ж). – Алматы: Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ. 2015. -375 б

Қазақша,орысша,ағылшiн

ISBN

В сборнике представлены доклады участников Международной научно-теоретической конференции на тему: «Казахская цивилизация: прошлое, настоящее, будущее»: посвященной 90-летию видного ученого, академика НАН РК, д.ф.н. профессора Кишибекова Д.К., которая состоялась 15 декабря 2015 года в Казахском национальном исследовательском техническом университете имени К.И. Сатпаева. Сборник статей предназначены для широкого круга читателей, интересующиеся проблемами казахской цивилизации: ее прошлым, а также настоящим и будущим духовного развития казахстанского общества.

Summary. The article outlines some of the features of personal life academician D.Kishibekova and evaluated its contribution to the development of philosophical science in Kazakhstan.

М.А. Бижанова,

*философия ғылымдарының кандидаты, Алматы Технологиялық Университеті
(Қазақстан, Алматы қ.)*

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТҮРКІЛІК РУХАНИ БАСТАУЛАРЫ

Философия адамзат руханиятының үлкен бір саласы болуымен қатар, біздің күнделікті өмірлік тәжірибеміздің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Біз мұны мойындасақ та, теріске шығарсақ та философиялық ой-толғамдар біздің күнделікті өмірімізді толықтырып, адамзат мәдениеті дамуының бүкіл ұзақ жолына ілесіп келеді.

Ортағасырлық түркі философиясын ұғымдық анықтамас бұрын, түркі әлемін зерттеудің ғылымда қалыптасқан дәстүрлері бар екенін ескеру керек. Түркілік өркениеттің дәуірлеп тұрған шағында түркітану ғылымы да гүлденді. Оның бастауында М.Қашқари, Ә. Науаи секілді саңлақтардың тұрғаны белгілі. Ал кейіннен, бірнеше ғасырлар бойы еуроорталықтық көзқарастағы ғалымдардың күшімен Орталық Азияның халықтары туралы отырықшылық пен егіншілікті жалмап жұтатын көшпелі тайпалардың ордасы деген түсінік қалыптасты. Дегенмен Шығысты отарлаудың астарлы мақсатында қалыптасқан ориенталистика ғылымының орнығуы нәтижесінде көптеген мәселелердің басы ашылды. Патшалық Ресейдің қызметіндегі И.Т. Стараленберг пен Д.Г. Мессершмидтің Орхон және Енисей өзендерінің бойынан тапқан балбал тастардағы жазуды В. Томсеннің, Н.М. Ядринцевтің, В.В. Радловтардың ғылыми әлемге енгізуі барысында түркі дүниесі туралы көзқарас өзгерді. Оның үстіне соңғы археологиялық жаңалықтар көне Тұран жерінің біртұтас әрі төлтума мәдениетке тұнып тұрғанын көрсетіп берді.

Ортағасырлық түркі философиясына араб философиясының зор ықпалы болды. VII ғасырда ислам діні қалыптасқаннан кейінгі мәдениеті өркен жайған Араб халифатында философия ерекше дамыды. Бастапқыда Куфа және Басра қалаларында шоғырланған араб философиясы Қасиетті Құрандағы Алладан келген уәхи-сөздерді тәфсірлеп, тікелей теологиялық сипатта дамыды. Ал VIII ғасырдың орта тұсынан бастап Платон, Аристотель, Плотин сияқты антикалық авторлардың араб тіліне аударылған шығармалары жарық көргеннен соң араб философиясы «шығыс перипатетизмі» деп аталатын жаңа бағытта дамып, оның орталығы Бағдат қаласындағы Бейт-әл-хикма (Даналық үйі) үйіне көшті. Антикалық философия мұрасын кәламшылар (мутазилит-діншіл рационалистер, ашариттер, джәбәриттер, хариджиттер), сопылар (мистиктер) мен перипатетиктер (мәш-шаи) исламдық жаңа арнада дамытты. IX ғасырдың аяғында рационалистік бағыттағы карматтар үйірмесі («Ихван ассафа» - Тазалық бауырластығы) өз дәуірінің философиялық және ғылыми жетістіктерін жүйелеп, 52 трактаттан тұратын энциклопедия құрастырды. Ірі араб философы әл-Кинди Платон мен Аристотель ілімдерін біріктіріп, оны исламмен байланыстырып, эклектикалық жүйенің негізін қалады. Өз кезегінде араб тілдес философия мен ғылымның дамуына орталықазиялық ғұламалар зор үлес қосты: әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми, әл-Бируни, Омар Хайам, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, Қ.А. Иасауи және т.б. Арабтардың Пиреней түбегін жаулап алғаннан кейін мұсылмандық Испанияда қалыптасқан өркениет Еуропаның рухани

дамуына орасан зор ықпал етті. Батыс Еуропаның ортағасырлық схоластикалық философиясында араб тілдес шығыстық перипатетиктермен қатар, мағрибтік философтардың қалдырған үлкен ізі болды, мысалы: Ибн Баджа (Авеллас), Ибн Туфейль (Абубанер), Ибн Рушд (Аверроэс), Ибн Гебироль (Авицеброн), Маймонид және т.б.

Араб тілдес философия мен мәдениеттің күшті ықпалы болғанымен де, ортағасырлық түркі философиясының ұлттық реңкке ие өзіндік ерекшеліктері болды, оны «кұт», «қанағат», «несібе», «кие», «кесір» тәрізді дәстүрлі дүниетанымдық әмбебаптардан аңғаруға болады. Дегенмен де түркі философиясының да басқа ұлттық философиялар сияқты (мысалы, ежелгі үнді, антикалық грек, классикалық неміс, ағартушылық француз және т.б) қалыптасу мен дамуға тән ортақ заңдылықтарға бағынатыны сөзсіз. Сондықтан да түркі философиясын жалпыадамзаттық әлемдік философияның ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырған жөн.

Біздің елімізде көне түркі өркениетінің қалдырған мұрасын зерттеудің жаңа кезеңі тәуелсіздік алынғаннан кейін басталды. Күлтегіннің, Тоныкөктің бітік тастардағы жазба ескерткіштерінің көшірмесі ел ордасы – Астанаға келтірілді. О. Сүлейменов «Тарихқа дейінгі түркілер: ежелгі түркі тілі мен жазуының пайда болуы туралы», «Жазу тілі» еңбектерін, М. Жолдасбеков «Орхон ескерткіштері», Қ. Сартқожаұлы «Байырғы түркі жазуының генезисі», Н. Базылханның «Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері», С. Досанов пен А. Мектептегі «Таңбатану» және т.б. өз зерттеулерін жариялады.

Түркітануға біздің философтарымыз да өзіндік үлесін қосты. А.Қ. Қасымжанов «Стеллы Кошо-Цайдама» [1], Д. Кішібеков пен Т. Кішібеков «Речь и письменность: трансформация звуко-знаковых систем» [2], М.С. Орынбеков «Ежелгі қазақтардың дүниетанымы» [3] деп аталатын еңбектерінде түркілік рухани қайнарлардың дүниетанымдық келелі мәселелерін көтерді. Сондай-ақ Ә.Н. Нысанбаевтың, М.С. Бурабаевтың, С. Ақатайдың, Қ.Ш. Нұрланованың, Ғ. Есімнің, А. Қасабектің, Ж.Ж. Молдабековтің, Т.Х. Ғабитовтың, Ж. Алтаевтың, М. Сәбиттің, Н. Аюповтың, С.Е. Нұрмұратовтың, Р.Қ. Қадыржановтың, Д.С. Раевтың және т.б. философ-ғалымдардың еңбектерінде Орталықазиялық түркілік өркениетті зерттеудің теориялық, әдіснамалық мәселелері сөз болды. Сол сияқты ҚР БҒМ Философия және саясаттану институтының «қазақ философиясы және эстетикасы» бөлімінің ғылыми қызметкерлері дайындаған 4 кітаптан тұратын «Қазақ даласының ойшылдары» [4] атты жинақ жарық көрді. Ғылымдағы осындай жетістіктердің нәтижесінде ортағасырлық түркілердің материалдық және рухани мәдениетінің жетістіктері айқындалды, түркі өркениеті географиялық-семантикалық, мәдени-тарихи және ұғымдық-дүниетанымдық тұрғыдан анықталды.

Археологиялық қазба нәтижесінде табылған сақ дәуірінің ескерткіші – күміс тостағанды айтпағанның өзінде, Түркі қағанаты тұсында тасқа қашалып жазылған Орхон-Енисей ескерткіштерінің әлемдік өркениет тарихында алатын маңызы зор. Салыстырмалы түрде көне әрі жетілген жазбаның болуы, өзіндік төлтума әліпбидің болуының өзі түркі этносының мәдени деңгейінің өте жоғары екенін дәлелдейді. Қытай деректері ежелгі қаңлыларда вертикалды қытай иероглифінен өзгеше горизонталды хаткерлік болғанын хабарлайды. Руналық түркі жазуының шығыс, оңтүстік Еуропадан табылуы бұл жазуды Батысқа ғұндардың алып барғанын дәйектейді. Руналық ескерткіштердің Алтай мен Моңғолиядан, Талас бойынан басқа, Солтүстік Кавказдан, Волга-Дон аралығынан, Дунай аңғары мен Мажарстаннан көптеп табылуы мен «бұл жазулар кім үшін жазылды?» деген сұрақтың төңірегінде аз-кем ойланар болсақ, сол кездегі түркі халықтарының сауатты болғанына көз жеткіземіз.

Мұсылман өркениеті өзге мәдениеттерге төзімділігі мен сұхбатқа ашықтығының арқасында Алдыңғы Азиядағы иудейлер мен сириялық арамейлердің, Орталық Азиядағы түркілер мен парсылардың, үнділіктердің, сонымен қатар Солтүстік Африка халықтарының жергілікті мәдениеттерін бірегей исламдық арнада тоғыстырды. Сондықтан да кейде шығыс ренессансымен сипатталатын мәдениеттің бұл типін «араб-парсы-түркі өркениеті» деп те атайды. Түркілер арасынан ислам дінінің ғұламалары да (әл-Матуриди, имам Бұхари, Руми,

Нақышбанди, Қожа Ахмет Иасауи, Бақырғани және т.б.), философтар да (әл-Фараби, ибн Сина, әл-Хорезми), абыз әулиелер мен ғалым-әдебиетшілер (Қорқыт ата, М. Қашқари, Ж. Баласағұн, Рабғұзи, Құтып және т.б.) де көптеп шықты.

Сонымен, қорыта айтқанда ортағасырлық түркілік дүниетаным мен философиясының қалыптасуының осындай тарихи-әлеуметтік және рухани-мәдени алғышарттары болды. Яғни ортағасырлық түркі философиясын Алтайдан Карпатқа дейін созылып жатқан Ұлы Даланы алып жатқан түркі халықтарының мәдени кеңістігімен тығыз байланыста және тұтастықта қарастыру керек. Бұл көршілес қытайлық, араб-мұсылмандық және славяндық халықтармен сұхбатқа түсе білген жергілікті автохтонды этностардың тұтас өркениеттік аясы болып табылады.

Ортағасырлық түркілік философияның хронологиялық шеңбері VI ғасырда түркілердің әлемдік тарихтың сахнасына шыққан кезеңнен бастап, XVI ғасырда түркі тілдес халықтың қазақ, өзбек, ноғай, татар, башқұр, қарақалпақ және т.б. бөлінгеніне дейінгі кезең. Жалпы кез келген кестенің шартты екендігін айтып өту керек. Ортағасырлардан бұрынғы да, одан кейінгі де түркілік философияда ортақ құндылықтардың, рухани сабақтастықтың болғанын ешкім де теріске шығара алмайды. Дегенмен қалыптасу мен дамудың белгілі бір сатылардан өтетіні анық. Аталған мыңжылдық уақыт аралығы Орхон-Енисей ескерткіштерінен белгілі түркілік дәстүрлі дүниетанымды, түркі халықтарының ортақ абызына айналған Қорқыт ата дүниетанымын, «Оғызнаме» мен «Кодекс куманикус» ескерткіштерін, ислам ренессансы тұсындағы түркі философиясы мен әдебиетін, әл-Фараби философиясын, Махмұд Қашқари мен Жүсіп Баласағұн мұрасын, түркілік ислам философиясы мен теологиясын, оның ішінде Халлаж Мансұр мен Әбу Мансұр әл-Матуриди, Ахмед Йүгінеки мен Қожа Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани мен Хұсамеддин Сығнақи шығармаларын, Насреддин Рабғұзи мен Хорезмидің, Хұсам Кәтиб пен Сәйф Сарайидің, Құтыптың еңбектеріндегі даналық тағылымдарын қамтиды.

Еуропалық университеттік типтегі рационалдық философиядан гөрі осы экзистенциалдық сипаттағы философия қазақ және оның арғы тегі – түркілердің дүниетанымына анағұрлым жақын. Жоғарыдағы ойды протоқазақтардың дүниетанымын терең зерттеген белгілі зерттеуші Мұқанмадияр Орынбеков те қостайды: «Философия мәдениеттің дүниетанымдық негіздерін толғағанда жаңа мәндерді дүниеге әкелетіні белгілі. Бұл әмбебаптылықты бейсаналылықтан суыртпақтайды, оларды ой елегінен өткізіп, «философем» қабатын, яғни философиялық ұғымдар мен категориялар түзеді. Бірақ Шығыста философиялық емес қабаттардың басымдылығына байланысты бұл ұғымдар көркем және діни мәндегі әдебиеттердің дәстүрлі түрлерінде малтығып қалады. Бұл философиялық дүниенің зерттелуін әлеуметтік-мәдени (контексте) мәнде құруға мәжбүр етеді. Қазақ қоғамы үшін де философиялық емес қалыптағы даналық тән. Ол адам тіршілігін қалыптастыратын дүниетанымдық әмбебаптылық дәрежесінде қолданылады» [3, 10 б.]. Демек, Қорқыт атаның, әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның философиялық ілімдері мен Қожа Ахмет Иасауиден бастап сопылық бағдардағы ойшылдардың діни-философиялық жүйелерін айтпағанның өзінде, мұндай әмбебаптарды түркілік және қазақы аңыз-әңгімелерден, тіпті ертегілерден, ауыз әдебиетінің басқа да жанрларынан, билер мен шешендік сөздерден, авторлық жыраулар поэзиясынан да табуға болады. Дәлірек айтқанда, аталмыш ойшылдардың философиялық ілімдері дәстүрлі түркілік дүниетанымнан нәр алып, сусындап тұрады.

Адамдардың әлеуметтік немесе ұлттық бірлестіктерге ұйысуының негізін ортақ дүниетаным, ортақ сенім құрайтыны анық. Кез-келген елдің немесе халықтың оның өркениеттік дамуы сырттан енгізілген ықпалдардың әсерімен емес, ұлт болмысының терең рухани қыртыстарын қамтитын дүниетанымдық тұрғыда шешіледі. Сондықтан ұлттың өткен тарихи мен дәстүрлі рухани-дүниетанымдық тұғырларын қалпына келтіруде философия маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Касымжанов А.Х. Стеллы Кошо-Цайдама. – Алматы: ТОО «Компания Printing systems», 1998. – 113 с.

2. Кшибеков Д., Кшибеков Т. Речь и письменность: трансформация звуко-знаковых систем. – Алматы: Ғылым, 2004. – 264 с.
3. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
4. Қазақ даласының ойшылдары. – Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 1998-2004. – 4 кітап.

Резюме. В статье анализируются теоретико-методологические и историко-философские аспекты проблемы средневековой тюркской культуры. Подчеркивается осуществление преемственности тюркских духовных традиций в казахском традиционном мировоззрении.

Summary. Bizhanova M.A. Turkic spiritual principles of Kazakh philosophy

The article analyzes the theoretical, methodological, historical and philosophical aspects of medieval Turkic culture. It emphasizes the continuity of the implementation of the Turkic spiritual traditions in the Kazakh traditional worldview.

К.К. Бегалинова

д. филос. н. профессор, КазННТУ им. К.И. Сатпаева

ПРОБЛЕМА «ЧЕЛОВЕК – МИР» В КАЗАХСКОЙ (ТЮРКСКОЙ) КУЛЬТУРЕ

История любого этноса, его культуры, по образному выражению одного из средневековых мыслителей, напоминает рукопись, в которой отсутствуют первые и последние страницы, а все остальные – содержат в себе большое количество тайн и загадок. И это понятно. Последние страницы направлены в безграничную даль веков и их будут писать наши потомки. Что касается первых страниц, то они не могли быть написаны, поскольку в эти времена происходило становление первочеловека. Этот этап хронологически охватывает период раннего палеолита, так называемого младенческого состояния человечества. О существовании данного этапа мы можем судить по различным археологическим находкам. Благодаря этим находкам стало возможным отчасти реконструировать, воссоздавать начальный этап истории человечества. Научная периодизация этого периода истории, опирающаяся на существенные достижения наук о человеке и обществе, определявшая всесторонне и глубоко основные исторические закономерности первобытного общества, была дана В.И. Лениным в работе «Государство и революция». Им выделяются 3 ступени в развитии древнего человека и человеческого общества. Первую ступень он определяет как примитивную организацию – «стада обезьян, берущих палки». Эта ступень соответствует стаду высокоорганизованных человекообразных обезьян типа австралопитеков. Вторая ступень называется им стадом первобытных людей, т.е. на этом уровне можно говорить собственно о человеке и человеческом обществе. Третья ступень – это период родового строя, время «людей, объединённых в клановые общества» [7, с. 10]. Родовой строй делился на 2 периода – матриархат и патриархат, в конце последнего возникли условия для зарождения государственного строя. Этап первобытнообщинного строя прошли все народы мира.

В нашей стране открыты и исследованы две зоны культуры эпохи раннего палеолита – в Южном и Центральном Казахстане. К ним относятся стоянки Бориказган, Танирказган, Акколь и др. В местах расположения этих и других стоянок находят архаичные орудия типа рубил, изготовленные ручным способом из камня, кремния, обсидиана и других природных материалов.

Значительным количеством находок и их разнообразием отличаются ашельская и мустьерская эпохи, относящиеся к периоду нижнего палеолита. В эти времена возникают первые социальные формы человеческой общности, формируется естественное разделение труда (по полу, по возрасту). Первобытных людей этой эпохи принято называть